M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 6866

Title : Pramāṇa-mañjarī

686
b

686
b

Pramāṇamañjarī : Title

Sarvadeva : Author

: Editor

: Year, Vols.

: Publisher

686 b : Remarks

ज्ञोसधारिणमनंतविक्रमं पापहारिणमनंगसेवितं गोपमुग्धवनिताविहारिणीं नंदनंदनमहं नमामि ॥१॥
मासारतीरसरसीरुहमारहानः सुनौ त्वमदकुमरमध्यमिवं कुविंबोदमानुरः चिरतरं तत्वतः सपायाच्चं जातलि
मेलजलप्रतिबद्धनमो ॥२॥ श्रुतिवैद्यविधारदैधारिणी चकणाबुते। प्रमाणमंजरी सर्वदेवेन क्रियते मया ॥३॥ अ
थ विधिविषयः साक्षाद्धाद्यविहितोऽत्र। तत्र समवायिकारणी
भूतो द्रव्यः पदार्थाः। सतावांतावत्सद्रव्यन्नवधा। पृथ्वी विधिविषयः साक्षाद्धा द्यविहितोऽत्र। तत्र समवायिकारणी
नित्येयः पदार्थाः। मतावान्तावत्सदनवधा। पृथ्वी परमाणुरूपा। क्रियावा
नित्यत्वधात्पृथिव्यादित्वेदेन। तत्र गंधवती पृथिवी। साद्धधानित्यानित्यत्वेन। पृथ्वीपरमाणुरूपा। क्रियावा
द्वधौ। तन्नवधा पृथिव्यादित्वेदेन। परमाणुर्गंधवान्पार्थिवपरमाणुरुत्तरा द्वधानित्यसमवेतान्यथा
स्थितिः सपरमाणुः इति सामान्यलक्षणं। परमाणुर्गंधवान्पार्थिवपरमाणु इति सामान्यलक्षणं। गंधवत्। द्व्यणुकं पार्थिवं द्व्यणुकं पृथि
व्यां। पृथ्वी द्व्यणुकं स्पर्शवन्नित्यसमवेतं द्व्यणुकमिति सामान्यलक्षणं। परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिः उत्तरगत्रशरीरादित्वेदेन। १
वीत्वे नित्यसमवेतत्वे त्रिविधं रूपस्पर्शजातित्वात्सत्तावदिति। सामान्यलक्षणं। गंधवत्स्पर्शरूपपार्थिवं शरीरं स्वसमवेतसुख
स्पर्शवदिंद्रियसंयुक्तं एवं नाग साधनं शरीरमिति। सामान्यलक्षणं गंधवत्स्पर्शरूपपार्थिवं शरीरं प्रत्यक्षसिद्धं इत्यरिक्तं द्विधा
दुःखान्यतरसाक्षात्कारो यागाययोगायतनत्वेधायानिजायोनिजत्वेदेन एवमस्मादीनां प्रत्यक्षसिद्धं उत्तरत्वाद्द्विधा
पार्थिवाः परमाणवः पारिपर्यणकत्वाविज्ञत्वधर्मजायोनिजा
:प्रत्यक्षधर्मजन्यमनयावदिति।

री
शरीरानंतकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वाद्द्व्यणुकपरमाणुवदिति अयोनिजशरीरसिद्धिः। दुःखत्वयस्त्वाद्धर्मजनितशरीरा
शरीरमयकादीनां प्रसिद्धिः। तस्यापायानिजत्वं। बकुलमप्रत्यक्षं साक्षात्कारसाधनत्वादिति साधनमिंद्रियमिति सामान्य
लक्षणं गंधवदिंद्रियं घ्राणमत्र प्रमाणं पार्थिवाः परमाणवः पारिपर्यणकद्वियारंभकाः। स्पर्शवत्परमाणुत्वात्
अः परमाणुवदिति। स्पर्शवान्नकरणं शरीरेंद्रियव्यतिरिक्तः कार्यजातो विषयः इति सामान्यलक्षणं गंधवा
न्विषयः पार्थिवो विषयो इष्टकादिः प्रत्यक्षसिद्धिः। सा चतुर्देशगुणवती एवमुत्तरत्र सामान्यलक्षणानुवृत्तो
पतीतरानुगामनतेषपरमाणवा द्वीनां लक्षणानि तवेति। आस्नेहवद्द्रव्यं तः नित्यमनित्यं च एवं परमाणुत्रयं द्विधा ६
निसमवेतमप्यावदिति। पृथ्वी द्व्यणुकं अप्सु नित्यसमवेतवृत्तिसमयरिसत्वजातित्वात्सत्तावदिति परमा
णुद्व्यणुकयोः सिद्धिः। उत्तरं शरीरादित्वेदेन त्रिधा शरीरप्रमाणं आप्याः परमाणवः पारिपर्यणशरीरारंभकाः
स्पर्शवत्परमाणुत्वात् पृथिवीपरमाणुवदिति। नब्रुत्कर्माणि तसंनिपातनिरापद्धि। आप्यकार्यत्वात्करं
कावदितितस्रोतप्रत्यक्षं अयोनिजशरीरत्वान्मशकादिशरीरवदिति सुखत्वान्यत्वाद्धर्मजेंद्रियरसानी
आप्याः परमाणवः पारिपर्यणकद्वियारंभकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वात्तैजसाः परमाणु

वदितितत्रप्रमाणाभावइतिचेत्ईश्वरस्यासद्भावात्किंनामानंतरंपार्थीक्योऽनुमानाज्जगदपरिज्ञानेईश्वरस्याप्यपरिज्ञा
नात्प्रमितिविषयाःपदार्थाःसजातीयविजातीयसोऽभावकर्त्तकोधर्मोलक्षणं।अथवाप्रकारांतरेणसर्वे
धर्माद्धेनावजगतामवष्टंभकेततोजगतःपदार्थानांकत्वात्लक्षणंतावत्इत्थंजगदपरिज्ञानात्ईश्वरो
नावगम्यतेअतोजगतामपिज्ञेयलक्षणमात्।प्रमितिःसम्यग्ज्ञानंतस्याःविषयाःप्रमितिविषयाःविषयाःपदा
थोःइत्युक्तेसाकोहिवचनंननर्थकेस्यात्नतथात्वर्थमितिविषयाःमितिविषयाःपदार्थाइत्युक्तेबुद्धिरूढ
तसंसर्गेअतिव्याप्तिःस्याच्च[illegible]प्रमितविषयाः।अस्मिँल्लोकेआत्माथिर्यः।चक्षुःसंगतिवस्तेयानाम्नःउद्दे
शोसद्भावितोऽस्ति।अतःपदार्थस्यविनागमात्तावति।आत्मविगुणात्मकमोक्षसाधनत्वेनविशेषा। २
भूसानवाऽस्यअभावस्तुत्यागवेआख्यातिप्रोतेआयागान्यायागव्याप्त्यर्थंएवप्रदीनत्रद्रव्यपदार्थे
यितज्ञानत्र्याणीति।क्रमप्राप्तस्य[illegible]पदार्थस्यापिविनागतात्गुणाःक्रियाविनिर्मुक्तत्वगुणेषुसंख्याना
त्निकधेगुणेषुसाउक्तोयदिगुणेषुसंख्यास्यात्नाद्गुणादीनांपंचानांनिर्गुणत्वेनिःक्रियत्वेइतिप्रत्ययास्त
पादमिहीतविरोधापत्तेः।इत्याशंक्यतेनमिदंयद्यपिगुणेषुसंख्यानास्तितथापिप्रत्यासत्त्याऽव्यगता
मेख्यागुणाःप्रपंचयोतइतिनाग॥अथवाव्यक्तविशेषतयाकांनिविषयत्वतयाऽस्यसाक्षात्प्रणवचतुर्विंशतिरित्युक्तेने।

त्वःसमुदायादिगुणावत्वेऽप्युरूपमतिरूपवत्तेजः।तन्नित्यानित्यतेहे।तद्वैधा।आद्यंपरमाणुःउत्तरं
चद्वैधा।नित्यानित्यसमसमवायात्।आद्यंद्व्यणुकं।तजस्त्वेनित्यसमसमवेतवृत्तिदीपकवसेजातित्वाम्न
त्वावदितिपरमाणुद्व्यणुकयोःसिद्धिः।नानिमिदंसाधनं।तजस्त्वेसुवर्णत्वनिदीपाणुजातित्वाम्ना
वदितिनिसाधनात्।तत्रशरीरादिभेदेनत्रयाःपर्वत्रप्रमाणं।तैजसाःपरमाणवःपार्थिवपूर्वशरीरा
यारेतकाःस्पर्शवत्परमाणुत्वात्पृथिवीपरमाणुवदितितन्नद्वयोनिजामवातजःकार्यत्वात्दीप
वतन्नयनाख्यमिंद्रियंतत्रप्रमाणं।आलोकाभावेतातावेजायमानोरूपसाक्षात्कारःतजःकारण
कःरूपसाक्षात्कारत्वात्तमसालोकजायमानरूपसाक्षात्कारवदितितत्तोलकरूकेनयनोन्मी
प्रतेसत्वोपलब्धेः।आलोकाभावेनतमसःप्रत्यक्षासिद्धिरितिवक्तुनाविधिमुखेनस्वातंत्र्येणआलोक गो
कारणवत्त्वेनरूपतयाप्रतीतेःततएवआलोकाभावस्तमइतिवस्तोपिमतंआविलंरूपंप्रतीतः
सत्वान्नाश्रयासिद्धिः।नद्रव्यंतमःअसत्वात्आलोकचक्षुषाप्रतीयमानत्वात्आलोकाभाववदितिप्र

वायवीयाः परमाणवः पार्थिवपरमाणुभिन्नाः ... स्पर्शवत्परमाणुत्वात्

माणोः पक्षे। ...रूपे तमोऽद्रव्यमितिवदतो मतेरूपवतीतेः सत्वान्नाश्रयासिद्धिः। न दतिरिक्तो विषयाभौ नाद्धिः
रूपाद्येकाद्द्रव्यगुणवत्वौ रूपासमवायितस्पर्शवान् वायुः नित्यानित्यत्वेन द्विविधः। एवं परमाणुरुत्तरश्च
धा। नित्यसमवेतान्यथावति। आद्यो द्व्यणुकं वायुत्वे नित्यसमवायवत्त्वे स्पर्शवद्द्रव्यत्वौ वीतरजा
धा। परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिः। उत्तरः शरीरादिनेन्द्रियविघाता वायवी
तित्वात् पृथिवीत्ववदिति। पार्थिवशरीरारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वे ... परमाणुवदिति शरीरसिद्धिः।
याः परमाणवः पार्थिवपर्येण ... त्वगिन्द्रियवदिति त्वगिन्द्रियसिद्धिः। तदन्यो विषयः। ~~प्रतीयमानश्च~~
तदृद्यानि वायुकार्यत्वात् ... अरूपित्वे सति द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वात् मनोवदिति। वायोः प्रत्यक्ष
त्वगिन्द्रियमरूपद्रव्यमप्रत्यक्षं। अरूपित्वे सति महत्स्पर्शवत्त्वं सोपाधिकत्वात् विप्रतिपन्नो वायुरप्रत्यक्ष
त्वसिद्धिरिति। ... त्वे च सति महत्स्पर्शवत्त्वं ... शब्दवत्प्रकाशं। तत्र प्रमाणं शब्दोऽद्रव्य
वायुत्वात् त्वगिन्द्रियवदिति। स्पर्शादिनवगुणवान् शब्दवदिति। विप्रतिपन्नो शब्दः श्रूयमाण
व्यतिरिक्ते समवायतः सत्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदिति विप्रतिपन्नो ... समवायत
त्वेन ...१ शब्दाश्रयाश्रयाः। शब्दत्वात् श्रूयमाणशब्दवदित्येकत्वे तस्य सिद्धिः ... आकाशं नित्यं समावत

...स्वोत्पत्तिमत् ६

...त विप्रतिपन्नो नभः अनित्यतपरत्वासमवायाश्रयसंयुक्तं। ... द्रव्यत्वात् आत्मवदिति। तत्र प्रमाणं६

नावत्वात् समवायवदिति। नित्यत्वे तस्य सिद्धिः। तदेवेन्द्रियं श्रोत्रं नाम शब्दोपलब्धेः इन्द्रियकरणिका रूपो
शब्दयोरन्यतरसाक्षात्कारत्वात् रूपसाक्षात्कारवदिति। पारिशेष्यात् सिद्धिः। परिशेषस्तु विप्रतिपन्नाशरी
रतदवयवानयनादयश्च तज्जन्यकानन्तवन्ति कार्यत्वात् घटवदिति। नकालादयस्तज्जनकाः अजसं
योगनिराकरणात् शब्दादिवदुदाकं। विवक्षितपरत्वासमवाय्याश्रयत्वे सति सर्वगतः कालः विप्रतिप
न्नेमता विवक्षितपरत्वासमवाय्याश्रयसंयुक्तं द्रव्यत्वात् आत्मवदिति तत्र प्रमाणं। अनियतत्वासि
समवाय्याश्रयत्वे सति सर्वगता दिक्। विप्रतिपन्नो मतो परमसंयुक्तं मनः सर्वदा विशेषगुणरहितद्रव्य
द्रव्यसंयुक्तं द्रव्यत्वात् आत्मवदिति दिक्कालयोः प्रमाणं। अत्र द्रव्यविशेषाधिनायकल्पिते अन्यत्र तेन व्यवहारासि
द्धिरनित्यकस्य नार्थप्रमाणानाम्। दिक्कालोऽद्रव्यत्वौ वीतरजातिरहितौ चतुर्धनाधारत्वे सति सर्वगतत्वाद्दि
काशवदिति एकत्वे सिद्धे विप्रतिपन्नं सर्वकार्यं दिक्कालसकार्यं कार्यत्वात् संप्रतिपन्नवदिति घटवत्। नयोः
सर्वकार्यमानित्यत्वे आकाशकालदिशः सर्वगताः मनो व्यतिरिक्तत्वे सति अस्पर्शद्रव्यत्वात् आत्मवच

न ४

दितिसर्वगतत्वे कालादिवत्॥ बुद्ध्याश्रयो आत्मा स द्वेधा ईशजीवभेदेन तत्र प्रमाणं आत्मत्वं नित्यविशेष
गुणवद्वृत्ति आत्मत्वजातिमत्त्वात् सत्तावदिति। ईशज्ञानं नित्यं अनन्तकार्योत्पत्तिहेतुत्वात् कालवदिति। ननु ज्ञानं
नित्यं प्रतिपन्नं सर्वं कार्यं विविधं आजाग्रतः कार्यत्वात् सप्रतिपन्नवदिति अनन्तानुकूलत्वेनस्य सिद्धं तत्र ज्ञान
नित्यं स्वगुणत्वात् पारमाणुगुरुत्ववदिति आश्रयव्यापित्वं ज्ञानस्य सिद्धं अत एव नहिद्वा
स्वाश्रयव्यापि नित्यं स्वगुणत्वात् पारमाणुगुरुत्वप्रमाणं तावत् क्वचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपवदिति कार्याणि तद्वति कार्यत्वा न५
प्रयत्नाश्रयव्यापि नेतु तत्र प्रमाणं तावत् कार्यत्वात् दण्डवदिति तानि गुणः अनित्यत्वे सति अव्याप्यवृ
त्तिः घटवदिति तस्यात्र आर्हति तद्वति कारणत्वात् दण्डवदिति हेतुसिद्धिः समवायात् द्रव्यत्वावान्तरजातिमान् चतुर्दशगुणवत्त्वात् ५॥
प्रत्यक्षत्वात् गन्धवदिति हेतुसिद्धिः समवायात् आत्मवाचकः आत्मवाचकत्वात् सच्छब्दवदिति नानात्वं सच्छरीरतया
पायावदिति आत्मशब्दोऽनकवाचकः आत्मवाचकत्वात् सच्छरीरत्वदिति सर्वगतत्वेन स्पर्शेणापि सगतः आत्मत्वात् वे३
गिनत्वानि महत्त्वसंयुक्तत्वात् सच्छरीरत्वदिति सर्वव्यापित्वं बुद्ध्यादिवत् द्वेधा गुणवान् महत्त्वे सति सर्वदा स्पर्शोऽसौ
दिवत् मनित्यः सर्वगतत्वात् कालवत् सर्वबुद्ध्यादिवत् द्वेधा गुणवान् ... तत्र प्रमाणं मनो अणु आत्म
न्यमतः सुखज्ञानमिन्द्रियजं अनित्यज्ञानकार्यत्वात् रूपज्ञानवदिति

पार्थिवपरमाणुः ... यावद्द्रव्यनाविनः ८ ... ५ ... नावि४ ... न१ = कार्यरूपादित्वात् पट

संयोगित्वे सति निरवयवत्वात् परमाणुवत् तत्र स्वत्वे तस्य सिद्धं अजसंयोगनिराकरणात् सर्वगतेन व्याप्ति रूपादि
चारसंख्यादिगुणी॥ ॥इति द्रव्यपदार्थः॥ ... कर्मान्यत्वे सति सामान्यवत्कार्याश्रयो गुणः स रूपादिभेदेन चतुर्विंश वत्५
तिधा ... ... जातिमत्रूपादिजातिमान् रसः घ्राणग्राह्यजातिमान् गन्धः स्पर्श
नकर्मणिजातिमान् स्पर्शः ... यावद्द्रव्यभाव्यविभुद्रव्यं तत्र पार्थिवपरमाणोरन्यत्र यावद्
द्रव्यभावि ... प्रत्यक्षद्रव्यप्रत्यक्षतस्तु यानि द्रव्याणि अणुकादि यावद्द्रव्यभावित्वं सलिलादिपरमाणुरूपादयो यावद् पु५
द्रव्यभाविनः प्रत्यक्ष ... अनित्यत्वे सति गुणवत्समवेतो
द्रव्यभाविनः सलिलादिपरमाणुरूपादयस्ते प्रतिपन्नवदिति पार्थिवे घटे अनित्यत्वे यावद्द्रव्यभाविनः तत्र प्रमाणं पार्थिवपरमाणोः सन्ति रूपादयोऽनि
पार्थिवकार्ये चापटवदिति पार्थिव परमाणौ यावद्द्रव्यभाविनः साधर्त्वं तव ... तत्रैव रूपादि ... लक्ष
गुह९ वर्त्तते अनित्यत्वात् प्रतिपन्नत्वाच्च इति नाऽसिद्धो। माधत्व ... पार्थिवः परमाणुः अस्ति संयोगासमवायिकारणविशेषगु
णरूपादिवर्त्तनात्॥ तत्र ... मा तिप्रसंग पार्थिवः परमाणुः अस्ति संयोगासमवायिकारणविशेषगु
व२ णाऽनित्य ... मानित्य ... यावद्द्रव्यभावित्वात् पाकजत्वात् गुणत्वावान्तरजात्या घटगु
स्र ... ... मसमवायिकारण ... परिमाणजातित्वात् सत्तावदिति

पार्थिवपरमाणुरूपादयः ... पार्थिवपरमाणुरूपादयः ... क१ ... उ३ = यावद्द्रव्यभावि २
... सान्निवर्त्तते ...

परमाणु[illegible]सामान्य[illegible]समवायिकारण[illegible]न त्ववृत्तिनित्यपरिमाणत्वात् आकाशपरिमाणवदिति परपक्षस्य कस्य सः । द्वि
त्वमयावद्द्रव्यभावि[illegible]अनेकगुणवृत्तित्वे संयोगवदित्यादि द्वित्वसामान्यं बुद्धिजन्यवृत्ति द्वित्वजातित्वात् सत्तावदिति बुद्धि
जन्यत्वे तत्र प्रमाणं संख्यात्वं यावद्द्रव्यभाविवृत्तित्वजातित्वात् सत्तावदिति तदेवैकत्वं संख्या गुणः सामा
न्येकाश्रयत्वे सति अनेकसमवेतत्वात् रूपवदिति । परपक्षस्तु [illegible] एकैकवृत्तिता । संख्यायाः पृथक्त्वे
[illegible] तद्रूपम[illegible] तावत् गुणत्वावी तर[illegible] पृथक्त्वान्याप्र[illegible] यावद्द्रव्यभावि
न्या ६ सजातीयपरिमाण[illegible] पृथक्त्वा[illegible] तथा च यावद्द्रव्यभाविगुणवान् सर्वगतत्वात् दिग्व ६॥
दिति महद्[illegible]परिमाणाधिकरणी द्व्यणुकत्वात् महत्त्ववदिति तन्तुविधि[illegible]परिमाणत्वमहद्दीर्घह्रस्वादि[illegible] ५॥
गुणत्वं[illegible] निरवयवे[illegible] प्रतीतिमनुमानं द्व्यणुके [illegible]परिमाणातिरिक्तपरिमाणाधिकरणी
[illegible] घटवदिति । [illegible] घटत्वमनन्तरोक्तमनुमानं घटे महत्त्वव्यतिरि
क्तपरिमाणाधिकरणी [illegible] द्व्यणुकवदिति । संख्यातिरिक्तदिक्कालगता[illegible] सजातीयपृथक्त्वे तत्र गुण
[illegible] यावद्द्रव्यभावि[illegible] संख्यातिरिक्तदिक्कालगतं[illegible] द्रव्यत्वात् घटवदिति
यावद्द्रव्यभाविपृथक्त्वसिद्धिः । पृथक्त्वसामान्यमस्मदादिबुद्धिजन्यवृत्ति पृथक्त्वजातित्वात् सत्तावदिति बुद्धि
दिः ।

विनाशत्वं [illegible] दिकारणवृत्ति विनाशजातित्वात् सत्तावत् । न विनाशत्वमक्रियावृत्ति विनाशजातित्वात् सत्ताव
दिति विनाशजविनाशसिद्धिः ॥ १०

[illegible] सामान्यमस्मदादिबुद्धिजन्यवृत्ति सामान्यकारणगुणपूर्वकवृत्ति पृथक्त्वजातित्वात् सत्तावदि
ति [illegible] यावद्द्रव्यभावि[illegible] जातित्वात् [illegible] एकपृथक्त्वसिद्धिः [illegible]
समवायिकारणसजातीयसंयोगः तत्र प्रमाणं संयोगपदं [illegible] वाचक[illegible]
[illegible] संयोगजसंयोग[illegible] तत्र[illegible] प्रसिद्धः तेषु प्रमाणं संयोगत्वं
न्या ४ संयोगासमवायिकारणवृत्ति संयोगसमानजातित्वात् सत्तावदिति विप्रतिपत्तिः [illegible]
[illegible] सर्वमूर्त्त[illegible] कार्यवदिति [illegible] संयोगातिरिक्त[illegible] यावद्द्रव्यभावि[illegible] प्रत्यक्षसिद्धः
संयोगविभाग[illegible] विनाश तत्र प्रमाणं आकाशः संयोगातिरिक्त[illegible] कर्म[illegible] गुणाधारः द्रव्यत्वात् [illegible]
[illegible] विनाशवत् [illegible] द्रव्यत्वात् [illegible] कर्मजविनाश[illegible]
[illegible] विप्रपन्नः [illegible] विनाशवत् द्रव्यत्वात् [illegible] तत्र प्रमाणं । विनाशत्वमनेककर्मसमवायिकारणवृत्ति
[illegible] कर्म[illegible] प्रमाणं । परत्वापरत्वयोः [illegible] निमित्तं [illegible] परत्वापरत्व
विनाशजाति[illegible] सत्तावदिति विभाग[illegible] ।
= विनाशज इति नाशसिद्धिस्तु परिशेषात् ॥ १

वहारेय ब्रिकाधान... मा। मिर्त्ते तदपरत्वे तत्रप्रमाणं यथा समवायादिबुद्धिः कद्रव्यजातियवान् अनेकविशेषगुण
समवायिकरणसं सम्बोधिति विप्रतिपन्नपरत्वादिसंयोगासमवायिकारणकं असमवायादिबुद्धिः कार्य
त्वात्सुखवदिति दिक्कालपिण्ड... कारणात्वं सिद्धमनयोः अर्थो वयस्तबुद्धिः सा द्विधा निस्मानि सने
हात्पूर्वोत्तगवतामद्व्यस्य सापरौ लिङ्गात्प्रकरणउत्तराप्यनीशानां मानसप्रत्यक्षसिद्धो सा द्वेधा विद्या
हातं पूर्वोत्तगवतामद्ध... विघा सा द्विधा निश्चया निश्चयज्ञहालेन त्रयवो विपर्ययेके। तत्र प्रमाणं विपर्ययपद
विघले हाते बाधिताधीर विधा... विषयत्वात् हृदरूढत्वदिति उत्तरो संशयः इदमासाम्यिक्तेवमि ६
रविद्योऽनधीपदीमायग ज्ञतो चित प्रत्यक्षनिविषयत्वात् संप्रतिपन्नवदिति प्रमाणी अनध्यवसाय स्यवली तत्तोयन
तिव्यवहारव्यवहार्ये ज्ञानप्रयको व्यवहारत्वात् संप्रतिपन्नवदिति प्रमाणी... प्रमितिरन्याथावति सम्यगज्ञप्तिः प्रमितिः सा द्वेधा प्रत्य
स्वभ्रमस्य विपर्यये अबाधिता धीर्विधा सा द्वेधा प्रमितिरन्या... कालदधान्नले ऽऽत्म ऽन्तरते द्वातां परकीयाणि प्रत्यक्षं तत्रप्रमा
के तत्राव लि... ग्राप्रत द्वारं तराणि... धा... प्रत्यक्षं सायोगी... तस्मद्वहीतां प्रत्यक्षं सा प्रकारी तत्रगा
णं धर्मिप्रत्यक्षं प्रामन्य त्वात् इदं त्वदिति तयस्य प्रत्यक्षं... जयं सविकल्पकं तत्र प्रमाणं सविकल्पिका बुद्धिः
द्विधा सविकल्पक निर्विकल्पकं कल्पते हात्... हासः हेतरा हेति ३
कस्यचित् २

सप्रत्यक्षा स्मृतिव्यतिरिक्तत्वमतीति अबाधितत्वाद्विषयत्वात् निर्विकल्पकवत् वस्तुस्वरूपमात्रावा
तामर्थे तानि निर्विकल्पके ज्ञानानि सविकल्पकत्वात् इष्टो नासिद्धिरिति चेत् न प्रमाणत्वे सर्वे सविकल्प्या
ज्ञानत्वात् त्रिज्ञातिमतो ज्ञातिमत्वात् उत्तराल गिको लिङ्गं पुनः साध्याव्यभिचारित्वे सति पक्षधर्मत्वं त्रिधा
नियतं अन्वयव्यतिरेकं न यत्तु यस्य साध्यसाहचर्ये नियमो तदन्वयी स च द्विधा सति विपक्षे असति वा त
त्र सर्वमन्वयव्यतिरेकी तद्यथा नित्यं अनित्यत्वेन कत्वात् यद्यत् तद्वत् यथा पटः तथा चेतस्मात्तथा
न६ यत्पुनरनिलैर्न चनितनस्तुत। नतकमति ननवति यथा काशमिति नवेद्दत... तस्मात्तपतिउत्तरके
चतोत्वयि यथा क्षितस्थापकः कमाविस्त्रत्वस्तुः प्रमेयत्वात् यद्देवं तद्देवं यथा पृथिवी तथा चक्षतीत
...ति। अप्रतिमपदे यथा साध्या नाव नाविनियमः न हि निरूपकी सर्वे कार्ये सर्वनित्यत्वे कार्य
स्मातेपति। अप्रतिम पदे यथापरमाणुः नवचनत्वावदेतस्मात्त्वनपेति लिङ्ग लक्षणरहितो लिङ्गवद्भासमा
त्वात् न यद्देवं तद्देवं यथा पटः... अनेकान्तिकः नैकान्तिकासाधारणबाधितविषयः सत्प्रतिपक्षः तेषु सतो
ततिगानामसः। तत्र विरुद्धा अनैकान्तिको... यात्ऽज्ञानाऽसिद्धः। यथाराक्षो नित्यः चाक्षुषत्वादिति पक्षविपक्षयो रवर्त्तमा
पद...

त० सि० टि ९

नोतिरुद्धः। यथा काशो नित्यः श्रावणत्वात्। यत्र तु यस्याभिन्ने कीर्तिकः। यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वा
दिति पक्षविपक्षव्यावृत्तः सपक्षवर्तमानोऽसाधारणः। यथा पृथिवी नित्या गंधवत्वादिति। प्रमाणविरोधन
बाधितविषयः कालात्ययापदिष्टः। यथा अग्निरनुष्णः प्रमेयत्वादिति समबलविरुद्धहेतुसमावेशः
सत्प्रतिपक्षः यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वादिति कश्चिदनित्यः शब्दः सामान्यत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रिय
ग्राह्यत्वादिति प्राह्यकार्यसाध्यबोधकात् वाक्याद्धीः संनिहितविषयाऽविद्याऽवधिः अममतोग्र
ग्राह्यत्वादिति बुद्धिरनुमितिप्रत्यक्षेतरप्रमितित्वात् संप्रतिपन्नवदिति संनिहितविषयेऽनावप्रमा
दर्शावतो बाधितबुद्धिरनुमितिः नो विषयत्वात् संप्रतिपन्नवदिति संनिहितविषये प्रतनो वः। शोभनाप्याऽ ज्ञरा ७
प्रध्यक्षाऽनुमितयनो विशेषः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानुमानान्यत्वादिपर्ययवदिति सिद्धा अविद्या इति विद्या सि
स्मृतिः साऽप्रमा स्वविषये प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानुमानान्यत्वादि तत्साधनप्रतिपोग स्मर्तुरवीयस्मिन्ननुभूयमानेन तत्सुखतेषु हेषस्तत्सुखीत
स्यायमिन्ननुभूयमानेन साधनप्रतियोग स्मर्तुरवीय तदेवं तदेवं यथाप्रत्यक्षं तथा चप्रकृतीतस्मात्तथा। ॥प्रा
बुद्धिजन्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यदेवं तदेवं यथाघटः तथा च प्रकृतं तस्मात्तथा। ॥प्रा
बुद्धिजनितदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् महेश्वरस्यानित्याइच्छाविशेषगुणत्वात् ईश्वरज्ञानवदविप्रतिपन्ना
र्थनाइच्छासाद्धधानित्यानि तानि हातव्यानि कायानि निकायानि उत्पन्नानि जन्यत्वात् संप्रतिपन्नवदिति सर्वोत्पत्ति

निमित्तत्वमीश्वरछायाः अनित्यानि ज्ञानमनीशविशेषगुणत्वात् बुद्धिवत् रोषो द्वेषः सोऽनित्यो जीवविशे
षगुणत्वात् बुद्धिवत् तद्बुद्धिजत्वे तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति गुणत्वे बोतर
प्रयत्नः सो जीवनापूर्वः इच्छाविशेषगुणगतसामान्याधारः। प्रयत्नः सोऽस्मदादीनां प्रत्यक्षः इत्यस्य तु पुरुष
ज्ञाना बुद्धीच्छानीश्वरविशेषगुणत्वात् बुद्धिवत् अनित्यो द्वेषा
त्वात् सिद्धः सनित्यानि तानि हाद्धिधानि स्युः सर्वे शब्दादिविशेषगुणत्वात् बुद्धिवत् अनित्यो द्वेषा
त्वात् सिद्धः। जीवनजीवनपूर्वकस्यति' प्रत्यक्षो मानसप्रत्यक्षसिद्धः। इतरोऽनुमानसिद्धः
इच्छाद्वेषान्यतरपूर्वकः जीवनजीवनपूर्वक्रियाच्चात्मगतक्रियावत्त्वं आद्यपतनासमवायिकारणं
गुरुत्वं गुणक्रियाः मन्दादिप्रयत्नजाक्रियाव्याप्ताऽऽत्मगतक्रियावत्त्वं आद्यपतनासमवायिकारणं सि० ७
गुरुत्वं गुणक्रियाऽन्यादिप्रयत्नजन्यप्रथमपतनेऽसमवायिकारणं पूर्वकक्रियात्वादुत्तरपतनवत् प्रति
तेतमआतीयं गुरुत्वं नत्रप्रमाणं प्रथमपतनेऽसमवायिकारणं पृथिवीतेजोवाय्वतीन्द्रियवस्तु इच्छागुणवत्त्वादात्मत्वादिवि
पन्नवदिति परिशेषादुरुत्वसिद्धिः। गुरुत्वमपि यावद्द्रव्यभावि-अक्रियाजन्यत्वे सति अबुद्धिजन्यत्वे सति
मानद्वयीतत्राणान्यासमानाधिकरणं यावद्द्रव्यमावि गुरुत्वात् गुरुत्ववदिति। साधनीयो
समवायत्वात्। यद्गुरुत्वं तदेवमिति सर्वे गुरुत्वे यावद्द्रव्यतावि गुरुत्वात् इतरगुरुत्ववदिति। साधनीयो
समवायत्वात्। यदूप्रयवदिति।

अनन्यकारणगुणपूर्वकत्वैव इष्टौ तेन साधनीयौ। घटगुरुत्वे अप्यन्तं गुरुत्वात्परिमाणगुरुत्ववदिति
आद्यस्पन्दनासमवायिकारणं तत्सजातीयं द्रवत्वं तद्द्धानि त्वानि त्वेन हेन सलिलपरमाणुषु नित्यद्रवे
च प्रमाणं सलिलपरमाणुकं यावद्द्रव्यभाविद्रवत्वसमवायिकं येकार्यत्वे सति सलिलत्वात् सिद्धप्रतिपन्नसलि
लवत् पार्थिवाः परमाणवः रूपादिवद्द्रव्यातिरिक्तसंयोगजैकैकगुणयोगिनः अनित्यविशेषगुणत्वे
सति निसन्तनत्वात् आकाशवदिति परिशेषाद्दृष्टिसंयोगजद्रवत्वगुरुत्वप्रसिद्धेन जः परमाणुषु द्रवत्वम
ग्निसंयोगजद्रवानधिकरणत्वे सति परमाणुद्रवत्वात्पार्थिवपरमाणुद्रवत्वादिति वनोपगतद्वी जद
द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वे सति सजातीयः स्कन्दः। मयावद्द्रव्यभाविनो विशेषगुणत्वाद्रूपवदिति परग ता
संयोग तविशेषानपेक्षं चारिथिव्यादीनामन्तःप्रवचच्छेदको गुणो विशेषगुणः। गुणत्वी वो तर आत्मा वेग
सजातीयः संस्कारः सत्रधीवेगादितन्तानां क्रियासमवायिकारणे कद्व्यात्पे तत्सजातीयो वेगः। दीप
त्तक्रियासमवायिकारणकद्व्यसमानाधिकरणं स्पर्शवज्जातित्वात् सत्तावदिति वेगसिद्धिः। महद्धाव
ग...याऽस्थिति वेगजत्वे वेगासमवायिकारणा वृत्तिवेगजातित्वात् सत्तावदिति कर्मजवेगसिद्धिः।
-६१

यावद्द्रव्यभाविसंस्कारः स्थितस्थापकः सुवर्णे यावद्द्रव्यभाव्यतीन्द्रियवत् घ्राणावयववत्तावत्
वीवदिति तस्मिन्सिद्धिः। संस्कारः पुरुषगुणो भावनासंस्कारत्वे पुरुषगुणत्वे स्थितस्थापकवेगाभा
तित्वात्सत्तावदिति भावनासिद्धिः। अतीन्द्रियः पुरुषैकवृत्तिः सुखहेतुर्धर्मः। अतीन्द्रियः पुरुष
कवृत्तिर्दुःखहेतुरधर्मः। तत्र प्रमाणं विमतं स्वहेतुपुरुषगुणकारितक्रियात्वात्कलेवरचलनवत्
श्रोत्रैकग्राह्यजातिमान् शब्दः। सोऽनित्यो महत्त्वे सति विशेषगुणत्वात् घटरूपवदिति शब्दो गुणः।
कर्मजन्यत्वे सति सामान्यकाश्रयत्वात् रूपवत्। नासिद्धो हेतुः शब्दोऽनित्यः अपाकजनित्यत्वे न त
विशेषगुणवान् सलिलपरमाणुरूपवदिति सत्त्वव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्ष इति चेन्नास्पष्ट
बाणस्य वचनीयत्वात्तावादप्रसिद्धौ तत्कायाव्यतिरेको यो व्यतिरेकास्पदे नो किं विपक्षे तावत्।
ऽन्योन्याभावोऽनाद्यः अप्रसिद्धौ तत्प्रसंगात्। अन्याप्याद्धिविच्छवाच्यः इत्यपि प्रतियोगिनि हेतौ स्पर्शमा
...गविपक्षापत्तेः तस्मान्नाव्याप्यं वृत्तिरिति चेन्न। अनुकूलमानेन तस्मिन्विपक्षे

पश्यतोयं हेतुर्न स्यात्। ततो ऽनुभूयमाने तस्मिन् विपक्षे तेन सत्ता व्यावृत्तिरिति चेत् न तमेयत्वा
दीनीगमकत्वप्रसंगात् अनेकांतिकोच्छेदात्। अनुमितानुमानोच्छेदप्रसंगाच्च। ततो व्यतिरेका
सिद्धिः। विपक्षे हेतुविशेषणे दूषणमिदम् दुष्टं। तस्मात्सर्वो हेतुरवश्यं पक्षव्यत्यासाधकप्रमाणी
निरवयवेंद्रियग्राह्यत्वे साक्षादिंद्रियसंबंधेन प्रतीयमानत्वं व्यर्थविशेषणमिति चेत् मच्चिविधः
संयोगजातित्वहानात्। शब्दत्वं संयोगासमवायिकारणवृत्तिशब्दजातित्वात् सत्तावदिति सत्त्वमत्राव
दिति विभागजशब्दत्वं गुणत्वादीतरजातीयारंभवृत्तिशब्दजातित्वात् सत्तावदिति शब्दजशब्द ठि।
सिद्धिः॥ ॥ऽतिगुणपदार्थः समाप्तः॥ ॥एकद्रव्यवृत्तिगुणासमवायिकारणसजातीयं किमर्थं
सिद्धिः॥ ॥ऽतिगुणपदार्थः समाप्तः ॥ तत्र तस्य प्रत्यक्षत्वं कथं घटकर्मस्मदादिप्रत्यक्षगुणान्यत्वे सति घट
तत्र तत्प्रामाण्यत्वात् घटवदिति तस्य प्रत्यक्षत्वं कथं घटकर्मास्मदादिप्रत्यक्षं यथा घटः। संतम्बामीतो वा इति
समवतत्वात् तामसत्तावदिति अस्मदादिप्रत्यक्षं। यमत्र लक्षणे कथं यथा घटः। सं तम्बामी तो वा इति
गुणाश्रयस्कि स्थावात् आरंभकत्वानुपपत्तिः। कर्मणः इति चेन्न। विकल्पानुपपत्तेः। तथा

हि लक्षणे तवः लक्षणिकः तस्य तावः लक्षणिकत्वे किं वा लक्षणाद् इं नतिप्रतीतिः लक्षणिकत्वस्य तायः। लक्षणिकत्वे
आद्यविकल्पे सिद्धसाधनं स्थायित्वपक्षेपि तत्सत्तावान् द्वितीयः। आरब्धतावत्वे कीतात् अथ अथ तावात
तिद्वायात्यरति नीर्मा निव तनतथानुमानस्यातावाप्रसंगात् अपसिद्धीतप्रसंगाच्च। तस्मात् सत्वेन
लक्षणिकत्वे प्रताली स्थायित्वं तु विप्रतिपत्तिं कर्मत्वात्फत्तरक्षणसत्तमत्वात् सत्तापन्नवदिति॥ ।ऽ
तिकमेपदार्थः॥ ॥निर्यमलगतं सामान्यं तत्र प्रमाणमिडस्यत्वं अपकेल्पताशानमितावत्नकल्प
नात्यस्य विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि किं निर्विषयत्वं कल्पनात्वे किं बाशहसंप्रकार्थप्रतिज्ञासकत्वे
आद्ये स्वस्मरणात्मे तत्संवित्संमिति नाद्यः। इदमित्वबाधितधीविषयत्वात् नापि द्वितीयः। अपि
शब्दानावात् तावन्नर्वस्य स्यापरिच्छेदत्वे स्यात्। शब्दस्पृशोत्रेंद्रियग्राह्यत्वप्रसंगात् न तृतीयः।
इंद्रियसंनिकर्षानुविधायिनो बाधस्यास्त्युत्पत्तेः तरतावित्वे पि विरोधात् तावात् रूपस्मरणजा
नीतरसुपजातस्य रसस्य साक्षात्कारस्यापत्त्युपगतप्रामाण्य प्रसंगाच्च किं सामान्यानस्युपगमे
ऽलिंगलिंगिनोरविनाभावस्य दुर्ग्रहत्वादनुमानस्यानुत्थानेन स्यात् धूमध्वज

द्यजानानुवृत्ततानीरूपसंयोगादिकाभावात्। अयमुतेवस्तुकृते सामान्येनास्ति न याधिः अतएवाद्वत्वं॥ सामा
न्यस्य विद्यमानत्वाद्गुणपर्शिगुणसदनुमानेन वक्तेतऽपि चेत्तन आद्ये चत्वरस्तुत्वादुपर्शिगुणकान्नायात्त
स्माद्वस्तुकृते सामान्ये श्रेणी कर्त्रे च न समम परं च तत्र परं सत्त्वाभिविवर्गीतीतत्वात् तुच्च प्रमाणं कर्मत्वाबले
यसजातीयं कार्यत्वाद्धाकुतेयवत् कार्यगुणः कार्यव्यावृत्तजातिमान्नकार्यत्वात्तु रागवदिति गुणत्वसिद्धिः
कर्मगुणव्यावृत्तजातिमत्कार्यत्वाद्देवालयवदिति कर्मत्वसिद्धिः। कालोगुणव्यावृत्तजातिमान्द्रव्यत्वा
ज्ञावदिति द्रव्यत्वसिद्धिः। विशतिदन्तोः पृथिव्यप्तेजोवायुः कालव्यावृत्तजातिमीनः स्पर्शवत्त्वाज्ञा
वदिति पृथिवीत्वादिसिद्धिः। अत्राद्रव्यत्वाभीनरजातिमान्नचक्षुर्ग्राह्यगुणवत्त्वात् उदकवदि १०
त्वात्मवदिति मनस्त्वसिद्धिः। कार्यरूपरसादिव्यावृत्तजातिमत्कार्यत्वाज्ञावदिति रूपत्वसिद्धिः
सर्वत्र एवं रसादिष्ववगन्तव्यो रूपत्वादिषु च॥ ॥इति सामान्यपदार्थः॥ एकोनित्यसमवायी विशेषाः॥
तत्रप्रमाणं मनोमनोऽन्तरव्यावृत्तिः सामान्यसमवायिद्रव्यत्वाज्ञावदिति नित्याकाशादयो विशेषपदी
+तो नित्यद्रव्यवृत्तिर्मनोवृत्तिः सनित्यत्वे सति जातिशून्यत्वात् सत्तावत्

इति विशेषः॥ ॥नित्यः संबन्धः समवायः॥ सत्तासंबन्धो निवर्तेत जातित्वाद्घटत्ववदिति तत्र प्रमाणं।
समवायोऽस्मदाद्यप्रत्यक्षः परमाणुमीत्यद्वत्वात् संयोगाच्चदिति सनित्यः सत्त्वे सत्यसमवेतत्वात्परमा
णुवदिति विवादमापन्नाः समवायिप्रत्ययाः एकसमवायिप्रत्ययत्ववदिति समवायैकत्वसिद्धिः।
॥ ।इति समवायपदार्थः॥ भावनिषेधोऽभावः सद्वेधाऽत्यन्ताऽन्योन्याभावः प्रथमो प्रध्वंसः। उत्तरो द्वेधा
विनाशी अन्यथावर्तिः प्राधः प्रागभावः। उत्तरो द्वेधा समानाधिकरणान्यथा चेति सर्वे इतरेतरा
भावः। उत्तरोऽत्यन्ताभावः। नात्र प्रागनाकरे प्रतिप्रमाणं प्रतिधानीयं निजामरणं निर्वाणीगीकरणा
तूधियत्नानिच्छोहराणो हिनिद्रादुपलिध्यकादृष्टक्रियात्कवेवरवियोगो मरणं निःश्वासोत्सविशेषगुणत्वि
विलयानिर्वाणी अथ कथयसित्वे द्वयप्रतियोगिनिज्ञाये मानेकत्वाधिकरणापत्तेन एवनिद्रादिरिति मेवीवो
चः। विकल्पासहत्वात् द्वयस्यप्रतियोगिनो विनाशे किं गुणस्य किं वायस्य कस्यापि नैवाधेकस्य सुप्तः
प्रत्युदः स्मात् तद्वितीयः परनरगतमीवित्तेः परनरेण प्रत्यक्षे नज्ञातुम् शक्यत्वात् परस्य यथा कथं वि:

ऊनमस्त्वेति चेन्न परमाणुगुणानां यथा कथंचिद् द्रवगतायाः निषेधप्रसंगात् तस्मान्नावीगीकर्त्तव्यः॥
तत्रापि ऽमोक्षे प्रमाणं आत्मा कदाचिद् विशेषविशेषगुणवत्त्वात् पार्थिवपरमाणुवदिति नाकाशे व्यभिचारः।
तस्यापि तथासाधनात्। ॥इति सर्वदेवविरचितायां प्रमाणमंजर्यामभावपदार्थः परिसमाप्तः॥ ॥छ॥
श्रीमान्नर्वानिद्यस्कुंदरायपावितांशेषजनायनत्क्रिसन्ते गिप्रवर्त्ते कायश्रीम[redacted]नीदनानमः॥श्रीरस्तु॥ १९